

OSMANLI DEVLETİ'NİN YÖNETİM MERKEZİ OLARAK TOPKAPI SARAYI

ZEYNEP TARIM*

Osmanlı idaresine geçtikten sonra İstanbul'da ilk sarayın yapımı 1458'de tamamlanmış ve saray kullanılmaya başlanmıştı. Bu tarihlerde Fatih Sultan Mehmed, Balkan ve Anadolu seferleri dolayısıyla daha çok Edirne Sarayı'nda kalmış, idari işler burada görülmüştü. İstanbul'daki ilk sarayın ise bu anlamda idari merkez olarak ne sıklıkta kullanıldığını tahmin etmek zordur, fakat içinde bir Divanhane inşa edilmiş olması, burada divan toplanabilmesi dolayısıyla idari merkez olarak kullanılması amacını ortaya koymaktadır. Kısa bir zaman sonra da şehrin daha uygun olduğu düşünülen Marmara ve Galata'ya bakan burun kısmına yönetim merkezi olmaya uygun yeni bir saray yapılmıştır. İlk sarayın varlığı ve özel yaşamın burada devam edebileceği fikri, yeni yapılan sarayın yönetim merkezi olarak yapılaşmasını teşvik eden en temel etken olmuştur.

Yeni Saray/Saray-ı Cedid adıyla tanımlanan Topkapı Sarayı; üç ana kapı ve avlularla gelişen yatay düzlemde yayılmış, yönetim merkezi olmaya uygun yapılar topluluğu olarak tasarlanmış, yapıldığı ve kullanımına başlandığı düşünülen 1478 yılından XVIII. yüzyıl sonuna kadar da devletin idari merkezi olarak kullanılmıştı. Bu durumun iki göstergesi vardı: İlki Divan-ı hümayunun sarayın içinde

1- Topkapı Sarayı'nın birinci kapısı: Bâb-ı Hümayun. Kapının üzerindeki kitabede şunlar yazılıdır: "Bu kutsal kaleyi, karaların ve denizlerin sultanı, Allah'ın gölgesi, İstanbul'un fatihi, Sultan Murad Han'ın oğlu Sultan Mehmed Han, Kasım 1478'de inşa ettirdi". Kapının hemen üzerinde Fetih Suresi'nden "Yardım Allah'tandır ve fetih yakındır" mealindeki ayet, sağında ve solunda ise kelime-i tevhid yer almaktadır.

bulunması ve burada toplanması, yani özel bir mekâna sahip olması; ikincisi ise padişahın bütün resmî görüşme ve yazışmalarını bu sarayda yapması, ayrıca görüşmeler için "Arzodası" isimli özel bir mekânın var olması idi.

Osmanlı sarayları kuruluşundan özellikle XVII. yüzyıla kadar yönetimin her bakımdan yegâne merkezi olmuştu. XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren divan toplantılarının bir kısmı "paşa kapısı/bâb-ı âsafî" adı verilen sadrazam sarayına kaymış, böylece neredeyse padişah sarayı kadar etkili olmasa da ikinci bir yönetim mekânı ortaya çıkmıştı. Bu durum padişaha bağlı merkezî yapılanmayı bozmamış olsa da yönetim mekânının saraydan başka yerlere taşınmasının getirdiği yeni kurullar ve yeni mekânların habercisi olmuştu. Ancak Divanhane'de yine de toplantı yapılması, padişahla görüşmeler için Arzodası'nın kullanılması, devletin en önemli cülus, bayram ve sefere gidiş gibi merasimleri için de Bâbüssaâde'nin kullanılıyor olması, XIX. yüzyıl başına

kadar Topkapı Sarayı'nın devletin merkezi olma özelliğini devam ettirmişti.

Saray hem yönetim merkezi hem de hükümdar konutu olarak dört kısımda incelenebilir. Kamuya açık olan birinci avlu, saraydan çıkan alayların bütün unsurlarıyla sıraya girdiği Alay Meydanı idi. İkinci avluya yerleşen Divan-ı hümayun, Divan Meydanı'nın temel varlığını oluşturmaktaydı. Kutsal emanetler ve Enderun'un olduğu üçüncü kısım Enderun Meydanı olarak tanımlanırdı. Harem dördüncü kısım olup Divan ve Enderun meydanlarındaki yapılara yaslanıp bahçe kısmına doğru genişleyen birimlerden oluşuyordu. Beşinci kısım olan bahçe köşkleri yine yönetim ile ilgili özel görüşmelerin yapıldığı binalar idi. Ayrıca Yalı Köşkü donanmanın denize açılma merasimlerinin bir parçasıydı.¹

1 Topkapı Sarayı'nın mimarisi ve kısımları için bkz. Metin Sözen, *Devletin Evi Saray*, İstanbul 1990; Gülru Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power the Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, New York 1991; Gülru Necipoğlu, *15. ve 16.*

* İstanbul Üniversitesi

Topkapı Sarayı'nın idari merkez olarak kullanılmasının mimari ve işlevsel iki ana unsuru vardı. Bunlar sarayın ilk yapılan binaları arasında olan Divanhane ve Arzodası'dır. Ayrıca yukarıda bahsi geçen üç ana kapı ve avlular da yönetimin birimleri için kullanılmaktaydı. Topkapı Sarayı'nda idari merkez olarak kullanılan kısımlar, sarayın harem kısmının bir bölümü hariç neredeyse bütün alanına yayılmıştı.

İlk Divanhane Kanunî Sultan Süleyman zamanında Veziriazam İbrahim Paşa tarafından yeniden yaptırılmış ve bu inşa sırasında biraz daha orta kapıya doğru yani aşağıya çekilmişti. XV. yüzyılda her gün, sonra zamanla XVI. yüzyıl sonlarında dört gün toplanan divanda iki gün de arza çıkılırdı. Cumartesi, pazar, pazartesi ve salı günü toplanan divan sonrasında bir kısım kararlar, hükümdarın onayına sunulup son toplantı yapılıyor ve buna "arza çıkmak" deniliyordu.² XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra ise Divan-ı hümayun, Topkapı Sarayı'nda ortalama ayda iki kere toplanırken, yavaş yavaş bu sayı bire ve birin altına düşmüş ve hatta zamanla hiç toplanmaz olmuştu.³

Osmanlı Devleti'nin kurulmasından yaklaşık olarak XV. yüzyıl ortalarına kadar divana hükümdarlar başkanlık ederdi. İstanbul'un fethinden sonra Divan müessesesi bu yeni sarayda etkin bir rol oynamaya başladı. Fatih Sultan Mehmed tarafından

yazdırılan *kanunnamede* de bahsi geçtiği gibi, Topkapı Sarayı'nda bir Arzodası ve Divanhane'nin arkasına bir kule yapılmış olması, padişahın yaklaşık bu tarihlerde kendisini divandan ayırdığını göstermektedir. Adalet Kulesi'nin Divanhane'ye bakan şebekeli penceresinden, padişahın dışarıdan görünmeden divan toplantısını rahatlıkla takip edebilmesi Arzodası'nın varlığı gibi devlet yönetimindeki teşrifatın kademeleşmiş yapısına işaret etmekteydi.⁴

Tamamı İstanbul'da ikamet eden divanın asli üyeleri; sadrazam, vezirler, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, Rumeli ve Anadolu defterdarları ve nişancı idi. *Teşkilat Kanunnâmesi*'nde üyelerin divanda nasıl oturacakları belirtilirken, esas üyelerin adı geçenler olduğu da ifade edilmiştir.⁵ Yeniçeri ağası, mir-alem ağa ve beylerbeyiler Divan-ı hümayuna normal zamanlarda katılmaz, ancak gerekli olduğunda ve daha genel bir divan toplandığında katılırdı. Rumeli ve Anadolu beylerbeyi ile kaptanıderyalar ise İstanbul'da oldukları zaman divana katılabilirlerdi. Divanın asli üyesi olmak, divana gelen konularda fikir beyan etme hakkına sahip olabilmeydi. Sadrazam, yönetim ile ilgili her konuda yetkiye sahip en üst idareci kabul edilirdi, bu durum aynı kanunnamede "Veziriazam cümleinin ulusudur. Cümle umurun vekil-i mutlakıdır." şeklinde ifade edilmiştir. Divana intikal eden uluslararası meseleler ve yerel yönetimlerle ilgili konular başta olmak üzere

gündem, reisülküttap tarafından sadrazam önünde okunurdu. Bu muhtelif konular içinde eğitim ve yargıyı ilgilendiren davalar ve tayinler kazaskerlere, maliyeyle ilgili olanlar defterdarlara tevdi edilirdi. Nişancı, fermanlara tuğra çekerdi, fakat asıl örfi hukukun bir parçası olan toprak dağıtım ve düzenlemelerinin kayıtlarından sorumluydu. Dolayısıyla tımar, zeamet, has tevcihleri ve kayıtlarının düzenlemeleri nişancılık makamının işi idi. Bürokrasinin başı olan nişancıdan, kanunları en iyi şekilde bilmesi beklenirdi. Nitekim meşhur kanunnameler nişancılar tarafından yazılmıştır. Özetle divanın sarayda toplanması XV. yüzyıldan XVI. yüzyılın sonuna kadar en az haftada dört gün Topkapı Sarayı'nın kalabalık bir yönetici sınıfa ev sahipliği yapması demekti.⁶ Her bir devlet adamı maiyetiyle geliyor, bir kısmı Alay Meydanı'nda, bir ikisi ise Divan Meydanı'nda bekliyordu. Ayrıca bu toplantı günlerinde divana bizzat katılmasa da pek çok görevlinin sarayda olması gerekiyordu.

Fatih zamanında yapılan Arzodası, Kanunî Sultan Süleyman zamanında ve daha sonraki tarihlerde yenilenmiş olsa da hep aynı temeller üzerinde fazla değişmeden bugüne gelmiştir. Revaklı bir kısmın çevrelediği bir köşk olan yapının Bâbüssaâde tarafına bakan bir kapısı, hemen yanında bir pişkeş kapısı, bir de Enderun Meydanı'na bakan bir kapısı vardı. Bâbüssaâde'ye bakan kapısı devlet adamlarının ve elçilerin girip çıktıkları kapıydı. İç kısımda padişahın oturduğu geniş bir taht kısmı vardı.⁷ Divan toplantıları bitince devlet erkânı öğle yemeğinden sonra sırayla Divanhane'den çıkıp Arzodası'na

Yüzyılda Topkapı Sarayı Mimari, Tören ve İktidar, çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2007; Nadide Seçkin, *Topkapı Sarayı'nın Biçimlenmesine Egemen Olan Tasarım Gelenekleri Üzerine Bir Araştırma (1453-1755)*, İstanbul 1998; Zeynep Tarım Ertuğ, "Topkapı Sarayı", *DİA*, XLI, 256-261.

² Mübahat Kütükoğlu, "Arz", *DİA*, III, 438-440.

³ Fikret Sarıcaoğlu, "Divân-ı Hümayûn'un Kronolojik Toplanma ve Merasim Günleri (1153-1210/1740-1795)", *Osm.Ar.*, 2007, c. 30, s. 100.

⁴ Topkapı Sarayı mimarisinin idari birimlerini ele alan bir çalışma olarak bkz. Gül Akdeniz, "Topkapı Sarayı Resmi Toplantı Birimlerinin (Divan Yapıları ve Arz Odasının) Geçirdikleri Değişimin Araştırılması", doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 1995.

⁵ Fatih Sultan Mehmed, *Kânûnnâme-i Âl-i Osman*, haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 2007, s. 6.

⁶ Zeynep Ertuğ, "Osmanlı Devletinde Resmi Törenler ve Birkaç Örnek", *Osmanlı*, Ankara 1999, c. 9, s. 133-137.

⁷ Semavi Eyice, "Arz Odası", *DİA*, III, 445-446.

girmek için Bâbüssaâde'ye gelir ve kapı arasında beklerdi. Önce orduyu ve güvenliği temsilen yeniçeri ağası, padişahın olduğu Arzodası'na girer, ordu ve güvenlik ile ilgili durumun nasıl olduğunu arz eder, Bâbüssaâde'de beklemez çıkıp gider, Bâbüsselâm dışında beklerdi. İkinci olarak eğitim ve yargının en üst düzey temsilcileri olan kazaskerler kendi yetkilerindeki konuları arz eder ve giderlerdi. Sadrazam; vezirler, nişancı ve defterdarlar ile birlikte girerdi. Defterdarlar mali konuları arz ettikten sonra çıkarlardı. Toplantı sırasında padişahın sağ tarafında veziriazam ve vezirler ayakta beklerlerdi. Vezirler, varsa beylerbeyiler ile vezaret payesi almış olan devlet erkânı gündemi ile ilgili konuşmalar bittikten sonra çıkarlardı. Nihai olarak padişah ve veziriazam genel durum üzerine ayrıca görüşürlerdi.

Yönetici sınıfın kaynaklarından birisi olan Enderun Mektebi de sarayın iç kısmı olan üçüncü avlusunda yer almaktaydı. Saray içinde görev yapan Enderunlu ağalar, aslında doğrudan padişahın yardımcısı olarak devlet yönetiminin en üstündeki padişahın yakınında olarak, devlet meselelerine yabancı değillerdi. Nitekim silahtar ve rikâbdar ağanın saray dışındaki bütün toplantılarda fikir beyan etmeseler dahi hazır bulunmaları, hasoda ağalarının padişaha daima arz, yani görüşme imkânının olması, Bâbüssaâde ağasının Divanhane ile Arzodası arasındaki görüşmelerin nasıl yapılacağından haberdar olması ve kısmen düzenlemesi, hatta Darüssaade ağasının Haremeyn vakıfları ile ilgisi, ayrıca her iki ağanın divan toplantıları esnasında Bâbüssaâde önünde beklemeleri onların yalnızca saray içinde özel hizmette bulunan görevliler olmadığını söylemektedir.

2- Arz Odası

Divanhane ve Arzodası'nın kullanımı sarayın nasıl bir yönetim merkezi olduğunu açıklamakla birlikte sarayın yerleşme ve teşkilatına daha genel bir açıdan bakılacak olursa buranın daha inşası sırasında yönetim için kullanılacağına hedeflendiği anlaşılmaktadır.⁸ Bu bağlamda içerisinde muhafızların yaşamasına elverişli kapı arası odaları, anıtsal kapıların uluslararası ziyaretçiler/elçilerin giriş çıkışları sırasındaki törensel etkinliği sağlayacak biçimde şekillenmesi, padişahın sefere, göçe veya şehir içine alay ile çıkış ve girişlerinde yapılan törenleri ortaya çıkaracak bir işlev ve dekora sahip olması, birinci avlunun toplanma ve beklemeye elverişli genişlikte bulunması, Divanhane'nin ikinci avluda yer alması ve bu avludaki yapılanmanın Divanhane'ye

⁸ Gülru Necipoğlu eserinin pek çok yerinde mimari yapılanmanın devlet teşrifati ile nasıl uyumlu olduğunu yazmıştır, ayrıntı için bkz. *Architecture, Ceremonial and Power the Topkapı Palace*, tür.yer.

uygun olarak teşekkül etmesi, Bâbüssaâde'nin şahsi yani hanedana ait olmayan devlet törenleri için uygun bir arka plan ve kullanıma sahip olması, yine Bâbüssaâde'nin iki tarafında odaların bulunması, bu odalar ve kapı arasındaki genişliğin devlet adamlarının ve elçilerin kabul salonu işlevi görebilmesi, nihayetinde Arzodası'nın Bâbüssaâde'den girilince tam karşıya Enderun avlusunun en güzel köşkü olarak inşa edilmesi, sarayın en baştan zaten idari bina olarak düşünüldüğünün açık kanıtları olmalıdır.

Sarayın yönetim merkezi olması biçimsel olarak da Osmanlı devlet teşrifatındaki gibi kademeleşmiş/hiyerarşik bir sıra sunar. Bâb-ı Hümâyün, üst katındaki köşkün varlığı ile birlikte tasavvur edilirse anıtsal bir karşılama ve mukaddime olarak sarayın devlet binası olduğunu ifade etmektedir. Köşk kapının üstünde dış hazinenin bir kısmı, alt kısmındaki odalarda devlet törenlerindeki

3- Topkapı Sarayı

muhafız alayı olan peyklerin ve saraydaki devlet işleri ile ilgili bütün toplantılarda asayişi ve teşrifatı sağlayan çavuşların burada yaşama alanları olması da aynı fikri ifade ederdi.

Sarayın idari merkez olması doğal olarak her kesimden insanın ve hususiyetle İstanbul'da oturan halkın bir vesileyle ziyaret edebildiği bir yapı olmasını da sağlamıştır. Toplantı günlerinde yeniçerilerin sayısı artmakta, bu sayı bilhassa Ulufe divanı ve elçi kabul günlerinde daha da yükselmekteydi. Yeniçerilerin bir kısmı ikinci avluda, daha yüksek sayıda diğer kısmı birinci avluyu içten ve dıştan kuşatacak şekilde toplantı bitimine kadar beklerlerdi. Elçi ve ulufe dağıtımı aynı gün ise askerler keselere önce sayılıp sonra tartılarak konulan paralarını alırlar, Matbah-ı Âmir'e'den çıkarılan çorbalarını içerler sonra yeniden yerlerine geçip elçiler saraydan çıkana kadar beklerlerdi. Divan günlerinde toplanan halk, birinci avluda bekler,

davaları görülecek olanlar orta avluya alınır buraya şahitleriyle birlikte girerlerdi. Kadın, erkek, Müslüman veya gayrimüslimlerin bu gerekçelerle saraya girdikleri bilinmektedir. Divana gelen dava neticesinde sürgün gibi ağır bir ceza yerine dayak cezası verilmişse hemen orta avluda çavuşlar tarafından yerine getirilirdi. Saray yargı yeri olması yanında, infazların da yerine getirildiği alan olabilmekteydi. Nitekim devlet adamlarına verilen ölüm cezalarının zaman zaman kapı aralarındaki odalarda gerçekleştirildiği de bilinmektedir. Padişah dışındaki yöneticilerin sarayda olduğu günlerde birinci ve ikinci avluda bekleyen halk ve asker dâhil olmak üzere herkese mutfaktan yemek çıkarılırdı.⁹ Saraya dışarıdan

⁹ Saray mutfağının bu toplantılar sırasında sadece devlet adamlarına değil, askere ve davacılar da yemek çıkarması dolayısıyla saraya gelen kalabalığın kimler olduğuna işaret etmesiyle ilgili olarak bkz. Zeynep Tarım Ertuğ, "The Ottoman Imperial Kitchens as Imarets", *Feeding People, Feeding Power: Imarets in the Ottoman Empire*, ed. Nina Ergin, Christoph Neumann ve Amy Singer, İstanbul 2007, s. 251-259.

geçici olarak gelen bu nüfustan başka, sarayın mevcut nüfusunun büyük bir kısmı yönetim ile ilgili görev sahipleriydi.

Bütün bu hususlar göz önüne alındığında İstanbul'daki bu Osmanlı sarayının neredeyse tamamının yönetim binası olduğu söylenebilir. Harem dairesinde şehzadelerin yetiştiği kısımlarla, valide sultan ve kâhya kadın dairelerini de başka bir açıdan yönetimin bir parçası olarak düşünmek bu alanı daha da genişletecektir.